

43. Там же. – Л. 80.

44. Там же. – Л. 82.

SUMMARY

Victoria Sergienko

**THE PROCESS OF CREATION AND FUNCTIONING
OF THE BROTHERHOOD OF THE OZERJANSKA ICON
OF THE MOTHER OF GOD OF KHARKIV IN 1864–1917 YY.**

This article is devoted to the process of creation of the brotherhood of the Ozerjanska Icon of the Mother of God of Kharkiv in 1864–1917 yy. and its deposit in spiritual, educational and charitable activities.

Key words: spiritual, educational and charitable activities, brotherhood, clergy, church.

Тетяна Тхоржевська

**ЛЮТЕРАНСЬКІ НІМЕЦЬКІ ГРОМАДИ
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У ХІХ СТ.**

Розглянуто формування, побутування, діяльність та правове положення німецької лютеранської громади на півдні України впродовж ХІХ століття. Зокрема, характеризується політика уряду Російської імперії стосовно німецько-лютеранських національних громад.

Ключові слова: німці, колоністи, лютерани, протестанти, закон, уряд.

Необхідність даної розвідки обумовлена стереотипним уявленням щодо різних протестантських конфесій, яке існувало у недавньому минулому та існує донині в нашому суспільстві¹. Актуальним у цьому контексті видається звернутися до історії окремих протестантських конфесій на території південної України. Однією з важливих складових означеної загальної проблеми є формування й побутування німецької лютеранської громади на півдні України впродовж ХІХ ст., що й є метою пропонованого дослідження.

Джерельну базу праці становлять державні офіційно-документальні матеріали, надруковані, в основному, у Повному Зібранні Законів Російської Імперії; документальні матеріали місцевих органів влади, які зберігаються у Державному Архіві Одеської Області (ДАОО) та опубліковані у шеститомному виданні «Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799 – 1876»².

Предметом дослідження науковців були німецькі колоністи на території Російської імперії. Зокрема, у працях А. Г. Гойхборга³, А. Клауса⁴,

О. Р. Липранді⁵, які спираються на документальні джерела, на спогади сучасників, відображено складний і важкий процес переміщення з Німеччини.

Німецькі лютеранські громади Південної України висвітлювались у дослідженнях істориків XIX ст. в контексті загальної історії краю, зокрема у працях А. О. Скальковського⁶, у науковій періодиці⁷.

Серед ґрунтовних робіт останніх років з цієї проблематики – статті та монографія Е. Г. Плесскої-Зебольд⁸. Авторка присвятила свої праці історії та різним аспектам економіки, духовного життя, культури одеських німців. Вона приділила увагу також початковій історії одеської німецької ремісничої колонії, історії побудови церковних споруд німцями різних конфесій. Багато уваги авторка приділила безпосередньо лютеранській громаді, протестантській трудовій етиці.

Німецьких колоністів змусили переселятися з рідних земель соціальний та політичний розбрат наполеонівського періоду, війни, великі податки. На території Російської імперії, зокрема на півдні України, їх приваблювали не лише добрі природні умови, а й сподівання на релігійну свободу.

Аграрна колонізація південноукраїнських земель вихідцями з західних країн починається з переселенням наприкінці 80-х рр. XVIII ст. менонітів – послідовників релігійного проповідника С. Менно. Багато прихильників його вчення виявилось серед німців. Спочатку їх селили на Дніпрі, де вже у 1790 р. в Катеринославському повіті було засновано 8 колоній. А потім на річці Молочні Води в Таврійській губернії, де в 1822 р. нараховувалося вже 23 їхніх поселення. Протягом 1804–1810 рр. біля Одеси з'явилося більше 50-ти нових колоній⁹.

Російський уряд був надзвичайно зацікавлений у привертанні німців. Наприклад, дюк де Ришельє, який був градоначальником Одеси на початку XIX ст., сподівався привабити певну частину колоністів для розселення в районі Одеси. З дозволу царя він скупив у таких великих землевласників, як граф Потоцький та генерал Кислинський, понад 18 тис. десятин землі, вважаючи, що розселені на цих землях німецькі колоністи значною мірою будуть спроможні забезпечити місто фруктами, овочами, маслом та іншими продуктами харчування. Уряд був зацікавлений у створенні для німців виключно сприятливих умов. Колоністи, які відгукнулися на пропозицію Російського уряду, приїздили переважно громадами, що було наслідком зростання ролі релігійного фактора в імміграції. В одному лише 1803 р. прибуло близько 3 тис. менонітів з Ульму. Й хоча чиновники зволікали з виконанням обіцянок (колоністів не було забезпечено необхідними зимовими приміщеннями, замість 40 копійок щоденного

утримання вони отримували 10; багато з них помирали від холоду та хвороб), на 1818 р. на півдні Російської імперії було вже 958 родин менонітів й вони прибували кожного року.

В якості колоністів запрошувалися не лише землероби, але й ремісники, які мали скласти питому вагу населення південноукраїнських міст. Так, у перших трьох транспортах, які прибули до Одеси восени 1803 р., були шевці, чоботарі, стельмахи, муляри, різні майстри. Після їх розселення в місті було складено спеціальний ремісний приказ. З часом в Одесі було утворено дві німецькі ремісні колонії. Завдяки німецьким ремісникам будинки в Одесі у 1806 р. були облаштовані добрими меблями, як у Санкт-Петербурзі. Німцями ж був заснований у 1806 р. завод з виготовлення мила та свічок Санценбахера. Конфесійна приналежність цих ремісників в основному лютеранська¹⁰.

У другій чверті XIX ст. кількість німецьких сімей в Одесі зростає з 90 до 431. Тут були їх церкви, будинок для людей похилого віку, лікарня, видавалась газета «Одесаер цайтунг»¹¹.

За обсягом прав та привілеїв, з одного боку, та різних обмежень – з іншого, усі існуючі (визнані) на території Російської імперії релігії становили певну ієрархічну структуру. Конфесійна ситуація, яка існувала у XIX столітті на території та навколо Одеси, не була виключенням з цього правила. Після пануючої Православної, певними пільгами тут користувались інші християнські церкви: протестантські – Лютеранська та Реформатська; Вірмено-Григоріанська; Римо-Католицька. Після християнських церков наступну позицію в ієрархії займали магометани; останніми були юдеї.

Головні положення імперської політики щодо «інославно» віросповідань були викладені у 1767 році – у Наказі Катерини II. Тут зазначалось, що у такій великій державі, якою є Російська імперія, неможливим є заборона будь-яких віровизнань. Разом з тим кінцевою метою державної політики визначалося привести всіх до істинної віри (тобто російського православ'я)¹².

У Маніфесті від 4 грудня 1762 р. оголошувалося, що Катерина II «иностранных разных наций, кроме жидов, с обыкновенною императорскою милостию на поселение в Россию приемлет» й усім їм «монаршая милость и благоволение оказано будет»¹³.

У квітні 1763 р. Сенат видає Указ, згідно з яким до імперії запрошувалися «всіх націй народи», яким дозволялося відповідно до їх законів (віросповідання) будувати церкви¹⁴.

Всі ці ліберальні на перший погляд ініціативи уряду мали досить чіткі обмеження «для інославно християнських віросповідань»: заборонялося

будівництво монастирів та навернення у свою віру підданих Російської імперії православного віровизнання.

Головним органом церковного управління над інославною християнськими віросповіданнями була Юстиц-колегія ліфляндських, естляндських та фінляндських справ, запроваджена 23 лютого 1734 р., якій було доручено верховне керівництво духовними справами протестантської та римо-католицької церков. До 1810 р. Юстиц-колегія була підпорядкована сенату. Відповідно до указу 25 липня 1810 р. її функції перейшли до Головного управління духовних справ закордонних віросповідань, яке 24 жовтня 1817 р. перейшло до щойно влаштованого Міністерства духовних справ й народної освіти¹⁵.

За наказом 20 липня 1819 р. у євангелічно-лютеранській церкві на території Російської імперії було впроваджено сан єпископа; йому мусили підкорятися усі протестантські громади на території Росії та духовенство. Єпископ призначався монархом. 28 грудня 1832 р. був прийнятий закон про євангелічно-лютеранську церкву: впроваджено Генеральну консисторію; керівництво церковними справами перейшло з Міністерства народної освіти до Міністерства внутрішніх справ, у якому був заснований особливий Департамент духовних справ іноземних віросповідань¹⁶.

Протестантські релігійні напрямки належали в Російській імперії до тих, що вільно сповідаються. Протестантам, як й іншим «інославною», було заборонено навертати у свою віру православних; місіонерська діяльність була дозволена лише стосовно нехристиянських народів.

Російські державні установи не втручались у догмати протестантських церков. Зокрема, Указ Синоду від 17 червня 1773 р. визначає: «...отныне преосвященным архиереям в дела, касающиеся до всех иноверных исповеданий и до построения по их законам молитвенных домов, не вступать, а предоставлять оное все на рассмотрение светских команд...»¹⁷.

Питання облаштування церков та поселення, стосунків з державними органами належали до компетенції Канцелярії піклування іноземних. Суперечки щодо церковних економічних справ між пасторами, старшинами та вірними були справою Юстиц-колегії.

Правове становище протестантських громад на початковому етапі їх існування визначалось індивідуально, з врахуванням особливостей та побажань. Зокрема, за доби Катерини II (резолуція від 31 січня 1765 р.) було дозволено у кожній новій окрузі будувати одну церкву з усім необхідним; будинок для пастора – державним коштом. Витрати мусили бути сплачені після закінчення пільгових років мешканцями округи – з кожного подвір'я по однаковій частині.

Протестантських патеров, як і католицьких пасторів визначала Канцелярія піклування іноземних, сплачуючи їм платню від казни¹⁸.

На території міста Одеси та навколишніх земель представниками протестантських конфесій були німці: мешканці колоній – Гросслибенталь, Люстдорф, Петерсталь, Францфельд та ін. – а також мешканці ремісничої колонії в Одесі. Більшість їх належали до євангелічно-лютеранської церкви.

Як вже зазначалося, формально їм гарантувалась свобода віросповідання. Проте ставлення уряду російської імперії до німців-колоністів не було однозначним. Як свідчить «Высочайше утвержденный доклад Сената «О предполагаемых средствах к поправлению состояния Новороссийских иностранных поселенцев, и об учреждении под ведомством Экспедиции Государственного хозяйства, конторы Опекунства Новороссийских поселенцев» від 6 квітня 1800 р., для Йозефстальської колонії було викликано з Голландії пастора Кірхмана. Відповідно до угоди з ним, він мусив отримати землю у довічне й спадкоємне володіння – 500 десятин; 2000 крб без відсотків на 10 років та утримання 400 крб на рік на перші 10 років; після того, як вони минуть, утримувати пастора мусили колоністи. Проте ані землі, ані грошей він не отримав¹⁹.

У вересні 1803 р. Рішельє звернувся до Міністерства Внутрішніх Справ та Юстиц-колегії з клопотанням, щодо присутності на півдні імперії лютеранського й католицького священиків. Внаслідок цього було видано імператорський указ про призначення для переселенців з Німеччини до Одеси лютеранського священика²⁰.

Правове положення лютеранського духовенства та німецьких колоністів-лютеран регламентувала «Инструкция для внутреннего распорядка и управления Новороссийских колоний»²¹. У першій статті «Про підкорення поселян церкви; про утримання Пасторів та обов'язках останніх...» зазначається: «Главнейшая должность всех поселян повиноваться закону своей церкви: для чего должно, чтобы каждый из них в воскресные и праздничные дни... приходил в храм... молился, слушал слово Божие. Если же кто ...по ленности...удаляться от того будет, то такового в первый и второй раз увещевать, потом брать пеню по 10 копеек ...; употреблять на общественную работу...»²².

Утримання пасторів лютеранського віросповідання, відповідно до «Инструкції», після перших десяти років стає обов'язком колоністів; останні повинні обирати для цього церковних старост. Для тих колоністів, які відмовляються платити гроші на користь церкви, передбачена система покарань – грошові стягнення, громадські роботи. Окремо зазначається, що шульци повинні надавати таким обраним церковним старостам усіялку

підтримку²³. Поряд з цим в «Інструкції» зазначається: «...пастори колонистов... отправляют долг звания своего... по данным им от их Духовного Начальства наставлениям и предписаниям: в светские же и другие Священническому сану не приличные дела отнюдь не вмешиваются»²⁴.

Початок лютеранської колонії-громади в Одесі пов'язаний з призначенням на посаду та прибуттям до міста пастора Пферсдорфа, який мусив взяти під свою опіку одеських прихожан та мешканців колоній Гросслибенталь, Люстдорф, Петерсталь, Францфельд, Нейбург²⁵. Пастор залишився в одній з колоній.

У 1804 р. німецькій лютеранській громаді (яка водночас була ремісничою колонією) було виділено ділянку землі на міському цвинтарі та землю для будівництва церкви. За умовами колонізації (одеські німці-ремісники вважались колоністами до 1816 р.), церква повинна була будуватись за рахунок державних коштів. Олександр I гарантував переселенцям будувати церкви та будинки священиків державним коштом у разі наявності не менш як 200 родин.

У 1811 р. до Одеської німецько-лютеранської громади-колонії приїхав проповідник Карл Август Беттінгер. Відтоді у метричній книзі з'являються записи про народжених та померлих, фіксується загальна кількість прихожан; обирається церковна рада, постає питання про будівництво церкви. На означене будівництво у тому ж 1811 році виділено 35377 карбованців 90 копійок; проте гроші видані не були, оскільки 1812 р. припинене майже усе будівництво державним коштом.

Питання про виділення коштів на будівництво порушується знов у 1816 р. Міністром внутрішніх справ була надана відмова, обґрунтована тим, що одеські німецькі ремісники вже не є колоністами (підлягають не Опікунському Комітету, а міському відомству, яке зарахувало їх до міщанського стану)²⁶.

У 1818 р. в Одесі було утворено євангелічно-лютеранську суперінтендатуру, яка проіснувала до 1833 р. К. Беттінгер став суперінтендантом²⁷.

У 1821 р. церковна рада отримала дозвіл на будівництво від Одеського комітету під керівництвом градоначальника Н. Д. Трегубова; 28 серпня 1824 р. на вулиці Ямській було закладено перший камінь.

Коштів німецької лютеранської громади не вистачало. К. Беттінгер звертається з клопотанням до імператора про виділення державних коштів, мотивуючи це тим, що одеські німці-лютерани залишаються колоністами, оскільки, по-перше, їх не виключено з ревізійного колоністського списку; по-друге, вони користуються власним судом у ремісному приказі²⁸.

У 1826 р. гроші були отримані, у 1827 р. побудовано церкву. Частково лютеранська громада віддала позику (4600), інші гроші були зняті імператором з рахунків міської думи. Згодом при церкві збудовано богадільню.

Надто активна діяльність лютеран почасти призвела до того, що Беттінгер був позбавлений посади за Указом Сенату від 16 серпня 1828 р.²⁹

З 1835 р. пастор лютеранського приходу за наказом євангелічно-лютеранської консисторії був затверджений засідачем у Піклувальний комітет, оскільки церковне майно перебувало у його віданні.

Упродовж другої половини XIX ст. замість старої була побудована нова церква (кірха), яка стала осередком духовного життя одеських німців.

Таким чином, так званий «державний кошт» для будівництва церкви був тільки позикою, яку необхідно було повертати, що суттєво відрізняє німців-протестантів від, наприклад, православних греків. Проте навіть із такою позикою досить довго зволікали. Зауважимо також, що між виникненням в Одесі німецької ремісної колонії та зведенням церкви минуло більше 25 років.

Крім вже згаданих обмежень для християнських неправославних церков на території Російської імперії, євангелічно-лютеранській було заборонено хрестити підкинутих немовлят за канонами своєї віри, лише за православним обрядом³⁰.

Таким чином, стосовно німецьких лютеранських громад півдня України політика Російської імперії була достатньо поміркованою. Хоча жодних відвертих заборон на віровизнання не було, проте будівництва храмів доводилось чекати набагато довше (порівняно, наприклад, з православними греками або болгарями) у зв'язку із зволіканнями уряду щодо дозволів тощо. Не зважаючи на декларований урядом «державний кошт», насправді він був тільки позикою, яку необхідно було повертати, що також відрізняло німців-протестантів від, наприклад, православних греків.

Уряд Російської імперії опікувався збереженням або впровадженням панівної ролі православної церкви на новопридбаних землях, а отже, дбав про підтримання її прибутків на належному рівні.

1. Панич О. І. Міф про баптистів у радянському суспільстві 1950–1980-х рр.: марновірство і пропаганда // Український історичний журнал. – Випуск 3 (498). – К: «Дієз-продукт», 2011. – С. 123–142; Тхоржевська Т. Стереотипні уявлення православних про «штунду» // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник, 2011. – Кн. 1. – Львів: Логос, 2011. – С. 657–665.
2. «Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799–1876». – ТТ. 1–3. – Одесса, 1998; Т. 4–6. – Одесса, 2003.
3. Гойхборг А. Г. Землевладение и землепользование подданных враждебных держав и немецких выходцев. – Вып. I–II. – Пг.: Право, 1915.

4. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранно колонизации в России. – СПб.: Тип. Нусвальта, 1869. – 455 с.
5. Липранди О. Р. Германия в России. – Х.: б.и., 1911. – 122 с.
6. Скальковский А. А. Первое тридцатилетие города Одессы. 1793–1823. – Одесса: Городская типография, 1837. – 296 с.; Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730–1823. – Одесса: Городская типография, 1836. – В 2-х ч.
7. Описание Бессарабской области: Составленное ведомством государственной коллегии иностранных дел надворным советником Павлом Свиныным 1816 г. // Записки ООИД. – Одесса, 1867. – Т. 6. – Отделение 1. – С. 175–323; Зашук А. Этнография Бессарабской области // Записки ООИД. – Одесса: В гор. тип., 1863. – Т. 5. – С. 491–586.
8. Плесская–Зебольд Э. Г. Одесские немцы, 1803–1920 / Ин-т герм. и восточно-европейских исслед. (Геттінген (Германия)). – Одесса: ТЭС, 1999. – 520 с.; Плесская Э. Г. Одесская ремесленная колония (первая половина XIX в.) // Немцы Одессы и Одесского региона. – Одесса: «Астропринт», 2003. – С. 124–136; Плесская Э. Г. Вклад немцев в промышленное развитие Одессы с попыткой рассмотрения культурологического аспекта проблемы // Німці Одеси та Одеського регіону: Збірник доповідей на міжнародних наукових конференціях у Геттінгені (Німеччина) / Інститут культури та історії німців Північно-Східної Європи, Люнебург – Геттінген, Німеччина; Упоряд. А. Айсфельд, Е. Г. Плеська; Наук. ред. Е. Г. Плеська. – Одесса: Астропринт, 2003. – 440 с.
9. Шевчук М. А. Роль німців у заселенні і розвитку Півдня України (кінець XVIII – перша половина XX ст.) // Одесі – 200: Тези доп. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 6–8 вересня 1994 р.). – Ч. 1. – Одеса: б.и., 1994. – С. 141–143.
10. Плесская–Зебольд Э. Г. Немецкая диаспора в экономике и культуре Одессы // Одесі – 200: Тези доп. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 6–8 вересня 1994 р.). – Ч. 1. – Одеса: б.и., 1994. – С. 136–138.
11. Шевчук М.А. – Вказана праця. – С. 141.
12. Законодательство Екатерины II. В 2 Т. – М.: Юридическая литература, 2000. – Т. I. – 1040 с. – С. 969.
13. Там само. – С. 969.
14. Там само. – С. 970.
15. Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799–1876. – Одесса: Изд-во ТЭС, 1999. – Т. 2.: Аннотированная опись дел 1819–1826 гг. – 242 с.
16. Именной, данный Сенату: Об упразднении Юстиц-коллегии Лифляндских и Эстляндских дел // ПСЗРИ. – СПб., 1833. – Собр. II. – Т. VII. – Отд. II. – № 5866 от 28 декабря 1832 г. – С. 941–942.
17. Синодский: О терпимости всех вероисповеданий и о запрещении Архиереям вступать в дела, касающиеся до иноверных исповеданий и до построения по их закону молитвенных домов, предоставляя все сие светским начальствам // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Собр. I. – Т. XIX. – № 13996 от 17 июня 1773 г. – С. 775–776.
18. О строении лютеранских и католических церквей на порозжих землях в округах, заселяемых колониями; об определении в сии церкви пасторов и о содержании

- их: Высочайше утвержденный доклад президента Канцелярии опекунства иностранных Генваря 31 дня 1765 г. // Законодательство Екатерины II. – Т. 1. – М.: Юридическая литература, 2000. – С. 978.
19. Высочайше утвержденный доклад Сената: О предполагаемых средствах к поправлению состояния Новороссийских иностранных поселенцев, и об учреждении под ведомством Экспедиции Государственного хозяйства, конторы Опекунства Новороссийских поселенцев // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Собр. I. – Т. XXVI. – № 19372 от 6 апреля 1800 г. – С. 115–128.
 20. Именной, данный Одесскому Градоначальнику Дюку де-Ришелье: О поселении в окрестностях Одессы и в других местах Губерний: Херсонской, Екатеринославской и Таврической Колонистов, из Германии прибывших // ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XXVII. – № 20988 от 17 октября 1803 г. – С. 932–934.
 21. Инструкция для внутреннего распорядка и управления Новороссийских колоний // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Собр. I. – Т. XXVI. – № 19873 от 16 мая 1801 г. – С. 635–649.
 22. Там само.
 23. Там само.
 24. Там само.
 25. Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799–1876. – Одесса: ОКФА; Изд-во ТЭС, 1998. – Т. 1.: Аннотированная опись дел 1799–1818 гг. – 364 с. – С. 135.
 26. Опікунський Комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії, 1799 – 1876 = Fürsorgekomtee für ausländische Ansiedler in Südrußland, 1799–1876 / Держ. архів Одес. обл., Ін-т культури та історії німців Північно-Східної Європи, Люнебург – Геттінген; Під ред. О. В. Коновалової. – Одесса: Астропринт, 2005. – Т. 6.: Анований опис справ, 1840–1841 рр. – 360 с. – С. 181
 27. Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799–1876. – Одесса: Изд-во ТЭС, 1999. – Т. 2: Аннотированная опись дел 1819–1826 гг. – 242 с. – С. 151.
 28. Плесская–Зебольд Э.Г. Одесские немцы, 1803 – 1920 / Ин-т герм. и восточноевропейских исслед. (Геттінген (Германия)). – Одесса: ТЭС, 1999. – 520 с. – С. 174.
 29. Опікунський Комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії, 1799– 1876 = Fürsorgekomtee für ausländische Ansiedler in Südrußland, 1799–1876 / Держ. архів Одес. обл., Ін-т культури та історії німців Північно-Східної Європи, Люнебург – Геттінген; Під ред. О.В. Коновалової. – Одесса: Астропринт, 2000. – Т. 3.: Анований опис справ, 1827–1833 рр. – 302 с. – С. 143.
 30. Плесская–Зебольд Э. Г. Одесские немцы... – С. 178.

SUMMARY

Tetyana Tchorzevska

LUTHERAN GERMAN SOCIETIES ON SOUTH OF UKRAINE OF THE 19 CENTURY

The article is about forming, way of life, activity and rights of German Lutheran society on the south of Ukraine during 19 century. In particular, the politics of government of the Russian empire relatively of German-Lutheran national societies.

Key words: Germans, colonists, lutherans, protestants, law, government.